

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено психологічну характеристику професійної соціально-педагогічної діяльності вчителя в руслі прагматичного підходу до аналізу педагогічних явищ і біологічної та соціальної детермінації людської діяльності.

Ключові слова: професійна діяльність учителя, соціально-педагогічна діяльність, загальнопсихологічна теорія діяльності, педагогічна прагматологія.

Актуальність проблеми. Освітня стратегія України спрямована на підвищення якості професійно-педагогічної підготовки майбутніх фахівців на рівні європейських стандартів зі збереженням вітчизняних досягнень відповідно до завдань Болонського процесу. Розроблення та впровадження загальної концепції професійного формування конкурентоспроможного педагога на засадах кредитно-модульної системи, зокрема його готовності до соціального виховання учнів, передбачає орієнтацію на концепцію людиноцентризму в процесі моделювання соціокультурного середовища навчального закладу. Професіоналізм учителя в сучасному освітньому просторі потребує глибокого психологічного осмислення сутності соціально-педагогічної діяльності, змісту, структури, організаційно-технологічних засад реалізації тощо.

Аналіз останніх досліджень проблеми. У статті автор послуговується концептуальними положеннями діяльнісного підходу в психологічній науці таких учених, як: Л. Виготський, А. Волков, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін. Методологічні аспекти професійно-педагогічної освіти відображено в наукових працях В. Андрущенка, Г. Васяновича, І. Зязюна, Н. Ничкало, С. Сисоевої, Р. Скульського; проблеми педагогіки соціалізації особистості як соціокультурного феномена вивчали О. Газман, М. Лукашевич, А. Мудрик, Г. Лактіонова, І. Рогальська, С. Савченко; діяльність учителя в психологічному та соціально-педагогічному контексті – І. Бех, А. Мудрик, І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, С. Хлебик, С. Харченко та ін.

Мета статті – здійснити психологічну характеристику професійної соціально-педагогічної діяльності вчителя.

Виклад основного матеріалу. Особистість формується у взаємодії з навколишнім світом, в реальній діяльності людина не лише виявляється, а й формується (С. Рубінштейн) [15, с. 33]. Тому таке фундаментальне значення у психології належить саме діяльності людини. Відтак, спрямованість, зміст, засоби, цілі, мотиви, предмет людської діяльності надзвичайно різноманітні, що породжує іноді суперечливі концепції багатовекторності окресленого поняття.

Вдаємось до окремих положень загальної теорії діяльності таких учених, як Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн, Д. Ельконін та інших,

психолого-педагогічні праці котрих здебільшого спрямовані на вивчення власне діяльності, а не на діяльності як процесу, в ході якого розвиваються особистісні цінності людини.

У радянській психології на основі діалектико-матеріалістичної філософії "буття, діяльність людини визначають її свідомість" С. Рубінштейн розробив принцип зв'язку свідомості та діяльності: "Формуючись у діяльності, психіка, свідомість в діяльності і проявляються" [17, с. 202]. Оскільки діяльність регулюється свідомістю, на думку вченого, вона [діяльність] не може розглядатись як сукупність рефлекторних та імпульсивних реакцій на зовнішні стимули. Відтак, свідомість може вивчатись тільки через систему суб'єктивних відношень, тобто вона не є реальною, що дана суб'єкту безпосередньо [Там само].

Дещо відмінною є теорія О. Леонтьєва, який вважав, що психіка, свідомість є невіддільною субстанцією діяльності, що розглядається як форма активності людини, спрямована на задоволення певних потреб. При цьому актуалізація її до діяльності зумовлена переживаннями внутрішнього дискомфорту, невдоволеності. На цьому тлі відбувається пошук предмета діяльності, здатного задовольнити людську потребу. Отож, за О. Леонтьєвим, під діяльністю розуміють форму вияву активності особистості, що керується відповідним мотивами, а одиницею аналізу діяльності виступає дія [8, с. 153]. Водночас дії особистості визначаються згідно критеріїв та мотивів, що їх зумовлюють, оскільки, на думку психолога, "діяльності без мотиву не буває", "невмотивована діяльність – це діяльність... з суб'єктивно та об'єктивно прихованим мотивом" [Там само]. Діяльність трактують як дії – процеси, що детерміновані метою, та операції як способи здійснення дій, що співвідносяться з умовами їх реалізації.

Мета будь-якої діяльності – це її уявний кінцевий результат, представлений в ідеальній формі. Він завжди пов'язаний з об'єктом діяльності та її предметом. "Окремі конкретні види діяльності, – зауважує О. Леонтьєв, – можна розрізняти за якою завгодно ознакою: за формою, за способом їх здійснення, за їх емоційною напругою, за їх часовою та просторовою характеристикою, фізіологічними механізмами і т.п. Але найголовніше, що відрізняє одну діяльність від іншої, полягає у відмінності їх предметів. Адже саме предмет діяльності надає їй визначальну спрямова-

ности" [8, с. 153]. Отже, констатувальною характеристикою діяльності виокремлено її предметність, що виявляється у властивостях психічного відображення.

У сучасній психологічній науці *діяльність* характеризується як "динамічну систему взаємодій суб'єкта зі світом, в процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу" та реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній дійсності [13, с. 92-93]. Отже, в психології, як і в філософії, основними характеристиками діяльності прийнято вважати предметність та суб'єктність, про які вказано також у "Большом психологическом словаре" (2009), де *діяльність* визначена як активна взаємодія з оточуючою дійсністю, в ході якої жива істота виступає як суб'єкт, що цілеспрямовано впливає на об'єкт, задовольняючи свої потреби [1, с. 166].

Предметність виявляється в соціальній природі діяльності людини, котра керується певними цінностями, соціокультурними нормами, виконує загальноприйняті в суспільстві соціальні функції. Про розвиток предметного змісту діяльності йдеться в дослідженнях О. Леонтєва: "Будь-яка діяльність має кільцеву структуру: аферентація – ефекторні процеси, що реалізують контакти з предметним середовищем, – корекція і збагачення з допомогою зворотних зв'язків вихідного аферентуючого образу" [9, с. 99]. Кільцевий характер процесів відображає саме взаємодію людини та середовища (в нашому випадку – соціального). Видатний психолог безспідставно стверджує про зв'язок, тобто перехід "предмет – процес діяльності" та "діяльність – суб'єктивний продукт" [Там само].

Суб'єктність діяльності виражається власною активністю особистості як суб'єкта, спрямованість якого детермінована потребами, мотивами, цілями, емоціями тощо. Так, С. Рубінштейн серед власне особистісних властивостей виокремлює ті, що зумовлюють суспільно значущу поведінку та діяльність людини, пріоритетне місце відводячи системі мотивів і задач, які ставить перед собою людина, якостям характеру, що впливають на придатність до історично сформованих форм суспільно корисної діяльності [15, с. 33]. За С. Рубінштейном, "діяльність – це не лише зовнішнє діяння, а, також позиція – стосовно людей, суспільства, котру людина всім своїм єством, яке проявляється та формується у діяльності, стверджує" [14, с. 537]. Цим самим учений наголошує на соціальності діяльності, в якій формується і розвивається людина як особистість.

Нам глибоко імпує позиція Б. Ломова, який *умотивованість і цілеспрямованість* вважає основними ознаками діяльності. "Мотив і мета утворюють своєрідний "вектор" діяльності, що визначає її спрямованість", адже "коли йдеться про мотиви діяльності людини, то йдеться про спонування до діяльності, які суб'єктивно переживаються. Для суб'єкта його мотив виступає як безпосередня спонукальна сила, як безпосередня причина його поведінки" [10, с. 205-206].

Мету діяльності трактують як усвідомлений образ уявного результату, на досягнення якого спрямовують

ся дії людини. Оскільки мета визначає дію, а дія забезпечує досягнення мети, то в умовах діяльності [соціально-педагогічної] взаємозв'язок між метою і мотивами діяльності може реалізуватись у різних формах. Чітко усвідомлена суб'єктом діяльності мета, яка повністю ним приймається, слугує тією спонукою, що стимулює людину здійснювати конкретну діяльність. Тому мета, яка усвідомлюється, – стає вищою регулятивною інстанцією на основі якої базується функціональна єдність всіх компонентів діяльності [18, с. 83-84].

У сучасній психологічній теорії аналіз діяльності людини традиційно здійснюють за такими аспектами: *генетичний*, де визначальним вважають соціальну спільність діяльності на основі інтеріоризації; *структурно-функціональний*, що передбачає системне дослідження соціально-психологічних явищ і процесів, де кожному елементу структури відповідають певні функції; *динамічний* – ґрунтується на дослідженні механізмів виникнення та розвитку діяльності, тобто її характеристики в мінливому часовому просторі.

Так, на основі структурно-функціонального аналізу діяльності А. Волков пропонує методологічну основу для побудови інваріантної структури базової системи діяльності, що представлена у вигляді чотирьох компонентів: когнітивного, операційного, інтенціонального та компонента індивідуального досвіду, зміст яких розрізняється на кожному з трьох рівнів – сенсорному, перцептивному та мовленнєво-мислительному [4, с. 121-138].

Учений наголошує на подвійній детермінації людської діяльності – біологічної та соціальної. Сутність *біологічної детермінації* виявляється в: 1) взаємодії на основі біологічно зумовлених потреб; 2) організації взаємодії відповідно до закономірностей зовнішньої реальності як просторово-часової цілісності; 3) реалізації взаємодії на основі біологічно зумовлених фізіологічних і нейрофізіологічних механізмів. *Соціальна детермінація* взаємодії людини із зовнішнім світом є відносно незалежною від біологічних потреб; відображенням в способах організації соціальної дійсності як особливого типу реальності, що протікає за своїми закономірностями; відсутністю жорсткого закріплення соціально-детермінованих форм відношення біологічно обумовлених механізмів фізіологічних і нейрофізіологічних процесів [4, с. 127]. Водночас діяльність як соціально детермінована характеристика виступає відносно вільною від біологічної структури, оскільки орієнтована на цінності, закономірності та принципи соціальної сфери життєдіяльності. Діяльність людини залежить від її соціального статусу, місця в суспільстві, відповідних життєвих обставин. Саме в процесі діяльності створюються неповторні предмети матеріальної та духовної культури, тобто людина вдосконалює навколишній світ. Отож прогрес цивілізації є наслідком суспільної діяльності людини, а не результатом вдосконалення її біологічної сутності.

У руслі нашого дослідження послуговуємось визначенням психологічної сутності загального поняття

"Я соціальне", що "характеризує певний аспект взаємодії суспільства та особистості: 1) ті аспекти Я, що визначаються соціальними цінностями і впливом суспільства; 2) аспекти Я людини, які розмежовуються і легко сприймаються іншими людьми в соціальних взаєминах; 3) ті компоненти особистості, які індивід вважає важливими в соціальних взаємодіях; 4) загальні характеристики Я, які, на думку індивіда, сприймаються іншими" [13, с. 637-638].

У соціальній психології найбільш загальними характеристиками соціальної діяльності визнано цілеспрямованість, функцію перетворення, причинний зв'язок із суспільними обставинами її реалізації, що передбачає поділ праці, взаємодію та спілкування суб'єктів діяльності. Відповідно функція соціальної діяльності передбачає реалізацію суспільних цілей, потреб та інтересів [5, с. 10]. У цьому сенсі головним завданням соціальної психології є вивчення умов виникнення, розвитку та функціонування суб'єктів діяльності, котрі є носіями системи інтегративних властивостей, що формуються та розвиваються саме в процесі спільної цілеспрямованої діяльності в суспільстві.

Ефективність педагогічної діяльності зумовлена рівнем активності її суб'єкта, психологічним механізмом якого визнано *саморегуляцію* як "систему психологічного самовпливу з метою управління своїм психологічним станом відповідно до вимог ситуації і доцільності" [3, с. 244], важливою функцією якої виступає "функція урівноважування й підтримання стану збалансованості між самосвідомістю особистості та її соціальним оточенням" [2, с. 521].

Психологічну структуру професійної соціально-педагогічної діяльності розглядаємо в руслі праксеологічного підходу до аналізу педагогічних явищ. *Праксеологія* (грец. *πράξις* – діяння і "...логія") як "галузь соціологічних досліджень, яка вивчає методику розгляду різноманітних дій або сукупності дій з погляду становлення їх ефективності" [16, с. 405] є складовою теорії діяльності, що характеризує її динаміку діяльності в професійному контексті. Окреслене поняття введено в наукову термінологію польським філософом і логіком Тадеушем Котарбінським [7].

Істотне зацікавлення для нашого дослідження становить розуміння *педагогічної праксеології*, сутність якої вбачають у практико-зорієнтованому методологічному знанні про загальні принципи і способи раціональної та продуктивної педагогічної діяльності [6, с. 14]. У сучасній філософсько-психологічній науці цей термін використовують для окреслення напряму досліджень про загальні умови й методи раціональної діяльності людини, тобто як загальну методологію, що вивчає способи людської діяльності з погляду її ефективності. Сучасні вчені (І. Колеснікова, Є. Титова та інші) до основних властивостей дій ефективної організації педагогічної діяльності згідно педагогічної праксеології відносять доцільність, цілеспрямованість, проєктивність, конструктивність, нормованість, технологічність, методичність, інструментальність, практичність, осмисленість [6, с. 27].

Соціально-педагогічна діяльність учителя за своєю природою повинна ґрунтуватись на гуманістичних пріоритетах з визнанням дитини як суб'єкта навчально-виховного процесу найвищою цінністю. Сучасні вчені (Д. Пенішкевич, Л. Тимчук) *соціально-педагогічну діяльність* трактують як "діяльність суб'єкта з метою перетворення соціальної ситуації відповідно до педагогічних цілей і завдань; вона спрямована на надання допомоги дитині в процесі її соціалізації, засвоєння нею соціокультурного досвіду і на створення умов для її самореалізації в суспільстві" [11, с. 21]. Професійна соціально-педагогічна діяльність [соціального педагога] в дисертаційному дослідженні В. Поліщук трактується як "складне особистісне утворення, що визначається цінностями соціально-педагогічної діяльності; психологічним станом; системною сукупністю професійних знань, умінь і навичок, необхідних для кваліфікованого виконання професійних функцій; сформованістю професійно зумовлених особистісних якостей" [12, с. 26]. Безумовно, що особистісні та професійні якості педагога, психологічна врівноваженість, глибокі знання методик діагностики та корекції поведінки учня, створення гуманних виховних міжособистісних взаємин у соціумі слугують запорукою ефективності цієї діяльності.

Зміст педагогічної діяльності вчителя в соціальному аспекті передбачає забезпечення соціально-виховного середовища, спрямованого на компенсацію несприятливого досвіду соціалізації учнів в умовах школи; соціально-педагогічну превентивізацію дезадаптованих та соціально депривованих дітей; роботу з обдарованими дітьми; організацію спортивно-оздоровчої, дозвілдової та інших видів соціально активної діяльності школярів; консультативну допомогу батькам "проблемних" дітей; просвітницьку діяльність з пропаганди здорового способу життя, підвищення педагогічної культури батьківської громадськості.

Висновки. У психологічній науці діяльність розглядається як ставлення активне, специфічно людське, що визначається соціальною природою людини. Характеристиками діяльності слугують суб'єкт-суб'єктні та суб'єкт-об'єктні взаємовідносини, особливості детермінації зі сторони біологічної природи й соціального оточення, цілеспрямованість, цілепокладання. Основними характеристиками діяльності визнано її предметність та суб'єктність.

Поняття "діяльність" тісно пов'язане з творчістю, детермінацією соціальних відносин, практикою, духовними пріоритетами людини. Основою діяльнісного підходу (це стосується і соціально-педагогічної діяльності) виступає загальнопсихологічна теорія діяльності. У руслі нашого дослідження цінною є положення про визначальний вплив на становлення та розвиток особистості соціальної діяльності (О. Леонтьєв), яка носить багаторівневий характер (Б. Ананьєв) і розглядається як діяльність природного індивіда, суб'єкта, соціальної істоти, особистості.

Психологічну структуру професійної соціально-педагогічної діяльності розглядаємо в руслі праксеологі-

чною підходу до аналізу педагогічних явищ, що ґрунтується на вивченні умов, методів та способів цієї діяльності з погляду її ефективності. У контексті реалізації соціально-педагогічної діяльності в умовах школи особистісні та професійні якості педагога, його психологічна рівноваженість, глибокі знання методик діагностики та корекції поведінки учня, створення гуманних виховних міжособистісних взаємин у соціумі слугують запорукою ефективності цієї діяльності.

Оскільки людина живе та розвивається в суспільстві, то чим вище вона піднімається в своєму соціальному і духовному становленні, тим більше зростає її

значущість як особистості. Отож основною психологічною характеристикою людини є її активна цілеспрямована діяльність, що має метою перетворення соціальної дійсності й вдосконалення самої людини.

Подальше дослідження окресленої проблеми вважаємо перспективним у соціально-педагогічному ракурсі в аспекті розроблення науково-методичного та організаційно-технологічного забезпечення професійного вдосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі, упровадження освітніх інновацій у різних аспектах соціально-педагогічної діяльності вчителя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой психологический словарь. – 4-е изд., расширенное / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М.: АСТ: АСТ Москва; СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. – 811 с.
2. Боришевський М. Й. Психологічні детермінанти особистісної саморегуляції поведінки / М. Й. Боришевський // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 : зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. – Ч. 1. – Харків: ОВС, 2002. – С. 516-526.
3. Васянович Г. П. Вибрані твори : в 5-ти т. Т.2: Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : монографія. – Львів: Сполом, 2010. – 356 с.
4. Волков А. М. и др. Деятельность : структура и регуляция. Психологический анализ / А.М. Волков, Ю.В. Микадзе, Г.Н. Солнцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 216 с.
5. Казмиренко В. Т. Социальная психология организаций : монография / В.Т. Казмиренко. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
6. Колесникова И. А. Педагогическая праксеология [учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений] / И.А. Колесникова, Е. В. Титова. – М.: Издательский центр "Академия", 2005. – 256 с.
7. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / Т. Котарбинский; пер. с польск. – М.: "Экономика", 1975. – 271 с.
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения : в 2-х т. Т. II. – М.: Педагогика, 1983. – С. 94-231.
9. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологии // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 95-108.
10. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
11. Пенішкевич Д.І., Тимчук Л.І. Соціальна педагогіка : Модульна технологія навчального курсу : рек. М-вом освіти і науки України як навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / Д.І. Пенішкевич, Л.І. Тимчук. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 496 с.
12. Поліщук В. А. Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти : Автореф... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Віра Аркадіївна Поліщук ; Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 44 с.
13. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1946. – 704 с.
15. Рубинштейн С. Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности / С. Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1957. – № 3. – С. 30-38.
16. Словарь иностранных слов. – 16 изд. исп. – М.: Русский язык, 1988. – 624 с.
17. Степанов С. Популярная психологическая энциклопедия / С. Степанов. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 640 с.
18. Хаккер Винфрид. Инженерная психология и психология труда / Винфрид Хаккер. – М.: Машиностроение, 1988. – 376 с.

Подано до редакції 22.03.13